Ìlò Èébú Nínú Àwọn Ìtàn-àròsọ Ọ̀tẹ̀lẹ̀múyẹ̀ Ọ̀kédìjì

Olúyémisí Adébòwálé & Tèmítópẹ̀ Olúmúyìwá

Department of Linguistics & Languages

Adékúnlé Ajáşin University,

Àkùngbá-Àkókó,

Onńó State, Nigeria

Oluyemisi.adebowale@aaua.edu.ng & oluolumuyiwa@gmail.com

Àşamò

Ògúnşínà (1992), Adébòwálé (1994) àti Ìşòlá (1995) tí şe àlàyé lóri ilò èdè Ọ̀kédìjì nínú ìtàn-àròsọ *Àjà Ló Lerù*, *Àgbàlagbà Akàn* àti *Ká Rìn Ká Pò* şùgbón kò sí lámèyító tó yẹ ilò èébú wò nínú àwọn iwé nàà tàbí tí òńkòwé ìtàn-àròsọ Yorùbá miiran. Işẹ̀ yìí şe àyèwò ilò èébú nínú ìtàn-àròsọ Ọ̀kédìjì, ó sì lo ogbón iwádíí kíkà àwọn iwé nàà ní àkàtúnkà láti şe àfàyo àti àkójopò gbogbo èébú tó súyo kí a tó şe itúpalè wọn. Tíòrì ọ̀nà işafò tó jemó èròngbà aşafò àti imòlára òsunsun-afò nípa afò la fi şe àlàyé wa. Igbà ọ̀dúnrun àti ọ̀kandínlääádòrun-ún ní Ọ̀kédìjì tí lo èébú nínú àwọn ìtàn-àròsọ rẹ̀, ọ̀nà işafò méjì tó gbà şe àgbékalẹ̀ èébú ní işafòşínú àti işafòşíta. Ìşòrì èébú wònyí lè jẹ̀ èébú tí ẹ̀lẹ̀yọ-òrò, alápòólà, odindi gbólòhùn, oníbèèrè, òwe àti oríkì ajeméeèbú. Işẹ̀ tí àwọn aşafò fi èébú şe nínú isèrògbèsì la fi kásẹ̀ àlàyé wa.

1. Ifáára

Ọ̀kan-ò-jòkan ìtàn-àròsọ Yorùbá ló wà lóri àtẹ̀. Ọ̀kan gbòógì nínú àwọn isòrí ìtàn-àròsọ Yorùbá tí àwọn onímò bí Ògúnşínà (1992, 2006), Ìşòlá (1996–1997, 1998), Olúfàjo (1988), Adébòwálé (1994, 1995, 1998), Adébòwálé àti Adé-jùmò (1996) àti Ìlòrì (2012) tí mènubà ìtàn-àròsọ tó jemó ọ̀ràn dídá tí àwọn ọ̀tẹ̀lẹ̀múyẹ̀ tí ń gbé igbésẹ̀ láti şe iwádíí àwọn ọ̀daràn. Ohun kan tí a rí fàyo nínú işẹ̀ wònyí ní pé ọ̀ràn dídá ló pilẹ̀ ìtàn-àròsọ ọ̀tẹ̀lẹ̀múyẹ̀. Iyẹn ní wí pé láisí ọ̀ràn dídá, kò lè sí ọ̀tẹ̀lẹ̀múyẹ̀ tí yóò topinpin àwọn ọ̀daràn. Àwọn òńkòwé Yorùbá kan sì wà tó kọ àwọn ìtàn-àròsọ ajemó-òràn dídá, lára àwọn òńkòwé bèẹ̀ ní a tí rí Ọ̀móyájowó, Kólá Akínládé àti Ọ̀ládẹ̀jọ Ọ̀kédìjì. Şùgbón nínú

àwọn itàn-àròso ajẹmọ-òràn dídá Yorùbá wònyí, èyí tí Oládẹ̀jọ Òkédìjì kọ tó dá lórí Lápádé ní *Àjà Ló Lẹ̀rù*, *Àgbàlagbà Akàn* àti *Ká Rìn, Ká Pọ̀*. Lápádé tó ti fi igbà kan sìşẹ̀ ọlọpáá rí ni olú ẹ̀dà-itàn àwọn itàn-àròso mètẹ̀tẹ̀ta, Tàfà si ni olùrànlọ́wọ̀ rẹ̀ nínú işẹ̀ iwádií tó dájwólẹ̀. Gbogbo igbòkẹgbodò Lápádé láti wádií àwọn ọ̀daràn nínú àwọn iwé nàà ló mú wàhálà dání láààrin òun àti Aúdu Kàrimù tó jẹ̀ olórí ọlọpáá ní ilú Ìbàdàn àti agbègbè rẹ̀.

Onírúurú àlàyé ni àwọn onímọ̀ tí şẹ̀ lórí *Àjà Ló Lẹ̀rù*, *Àgbàlagbà Akàn* àti *Ká Rìn, Ká Pọ̀* tí Oládẹ̀jọ Òkédìjì kọ. Àwọn onímọ̀ kan wà tó pilẹ̀ gbé işẹ̀ lámẹ̀yító wọn ka itàn-àròso *Ká Rìn Ká Pọ̀* tí Oládẹ̀jọ Òkédìjì kọ. Táíwo (2013) şẹ̀ àyẹ̀wò ojú tí ònkòwé itàn-àròso yíi fi wo ọ̀rọ̀ nípa ètò ààbò nínú *Ká Rìn Ká Pọ̀*, ó sì sọ ọ̀ di mímọ̀ pé àwọn oníşẹ̀-ọ̀nà máa ń dábáá ohun tí ijọba lè şẹ̀ láti jẹ̀ kí ọ̀pin dé bá àìsì ètò ààbò tó péye lórílẹ̀. Adẹşòkàn (2010) àti Ìlòrí (2017) ní tiwọn tẹ̀pẹ̀lẹ̀ mọ̀ ilò èròjà igbàlódé nínú itàn-àròso *Ká Rìn Ká Pọ̀* àti bí ó şẹ̀ yẹ̀ kí àwọn ònkòwé alátínúdá máa şẹ̀ àfihàn ibi tí ayé bá yí sí kó má di pé wọn ń jẹ̀ agbònrín èşì lóbẹ̀ nínú işẹ̀-ọ̀nà wọn.

Ìşòlá (1998:101) pe àkíyèsì àwọn onímọ̀ sí i pé Òkédìjì jẹ̀ ònkòwé kan tí ó kíyèsì ilò èdè rẹ̀. Bí a bá sì wo ẹ̀yìn *Ká Rìn Ká Pọ̀*, wọn sọ ọ̀ di mímọ̀ níbẹ̀ pé ‘Òwe tó tinú òwe jáde, ijìnlẹ̀ ọ̀rọ̀, àwàdà, àfiwé àti onírúurú ẹ̀wà èdè miiran ya àwọn iwé Òkédìjì sọtò láààrin àwọn iwé àtínúdá ...’ Lára ohun tí wọn pé ní onírúurú ẹ̀wà èdè miiran ni àwa ti rí èdè èébú tí işẹ̀ wa dá lórí ilò rẹ̀ nínú *Àjà Ló Lẹ̀rù*, *Àgbàlagbà Akàn* àti *Ká Rìn, Ká Pọ̀*. Bí ó tilẹ̀ jẹ̀ pé àwọn onímọ̀ bí Ògúnşínà (1992), Adébòwálé (1994) àti Ìşòlá (1995) ti mẹnuba ilò èdè nínú *Àjà Ló Lẹ̀rù* àti *Àgbàlagbà Akàn*, wọn ò sọ̀rọ̀ nípa *Ká Rìn, Ká Pọ̀* nítorí pé kò tí i sí lórí àtẹ̀ lásikò nàà. Yàtò sí èyí, kò sẹ̀ni tó mẹnuba ilò èébú nínú àwọn itàn-àròso mètẹ̀tẹ̀ta nàà. Ìyẹn nikan kó, şáájú àkòkó yíi, a kò tí i rí onímọ̀ kankan tí ó şẹ̀ àyẹ̀wò ilò èébú nínú àwọn itàn-àròso Yorùbá. Ara àláfò yíi ni işẹ̀ tiwa yíi dí.

Ogbón iwádií tí á múlò ni kíkà àwọn iwé nàà ní àkàtúnkà láti şẹ̀ afàyo gbogbo èébú tó súyo ní orí kòòkan *Àjà Ló Lẹ̀rù*, *Àgbàlagbà Akàn* àti *Ká Rìn, Ká Pọ̀*. A wá şẹ̀ àkójopò àwọn èébú bẹ̀ kí a tó bẹ̀rẹ̀ sí şẹ̀ itúpàlẹ̀ wọn. Tíòrì tí a gùnlẹ̀ fún iwádií nàà ni tíòrì ọ̀nà işafò.

1.1. Tíòrì Ọ̀nà Işafò

Matthews (2007:377) sọ̀ pé tíòrì ọ̀nà işafò ni J. R. Searle şẹ̀ agbèkalẹ̀ rẹ̀ ní ọ̀dún 1960. Agbèkalẹ̀ rẹ̀ dá lórí àlàyé J. L. Austin (111). Tíòrì yíi şẹ̀ àlàyé lórí ipa tí işò (afò) kó nínú ihùwàsì aşafò àti olùgbò, iyen òsunsùn afò nínú ibánisòrò láààrin èniyàn méjì tàbí jù bẹ̀ ọ̀. Crystal (2005:446) sọ̀ ọ̀ di mímọ̀ pé tíòrì yíi níi şẹ̀ pẹ̀lú èròngbà aşafò nígbà tí ó bá ń şafò àti ipa tí ó fẹ̀ kí afò nàà ní lára òsunsùn afò. Oríşiríşì işòrì ọ̀nà işafò ni àwọn agbàterù tíòrì yíi dá lábàá, Finnegan (2004:296). Lára rẹ̀ ni işòrì işafò ipaşẹ̀ (aşafò yóò paşẹ̀ kí òsunsùn afò şẹ̀ ohun kan), işafò işèlérì (aşafò yóò şẹ̀ ilérì láti şẹ̀ ohun kan) àti

ìṣafò-fimòlára-hàn (aṣafò yóò ṣe ohun kan láti inú ìmòlára rẹ) bí àpẹrẹ ẹrín rínrín, ibáníkédùn, ibínú tó lè mú kí èniyàn ṣe èpè tàbí kó búni. Ìṣafò-fimòlára-hàn yìí ni a múlò nínú àpilẹ̀kọ yìí. Ìdí ni pé èébú jẹ afò tí ó jẹyọ nínú ìmòlára ẹ̀dá ní àsikò kan pátó. Ìmòlára yìí lè jẹ ikábàámò, ibínú tàbí ifiniṣẹ̀fẹ̀. Gbogbo èébú tí àwọn ẹ̀dá-itàn lò nínú àwọn ìtàn-àròsọ *Àjà Ló Lerù*, *Àgbàlagbà Akàn* àti *Ká Rìn*, *Ká Pọ̀* ni ó tí inú ìmòlára àwọn ẹ̀dá-itàn nàà wá. Bí wọn ṣe wá ló ó dá lóri ịṣẹ̀lẹ̀ àti ịṣẹ̀ tí wọn fẹ̀ fi ṣe.

1.2 Ohun tí Èébú jẹ

Yorùbá bọ, wọn ní: ‘òrọ̀ ọ̀ nílẹ̀’ bèẹ̀ ni kò sí ibi tí Yorùbá kò ti lè sọrọ̀. Kò sí sí ohun tí wọn ọ̀ lè sọrọ̀ lẹ̀ lórí. A lè sọrọ̀ láti mú inú ẹ̀ni dùn, a sì lè sọrọ̀ láti ba èniyàn nínú jẹ. A lè lo ọ̀rọ̀ láti fi ṣe èpè, a sì lè lò ó láti wúre. Bákan nàà ni a lè lò ó láti pón èniyàn lẹ, a sì tún lè lò ó láti fi bú ni. A lè lò ó láti gbé nhkan ga bèẹ̀ sì ni a lè lò ó láti rẹ nhkan sílẹ̀. Àwọn ọ̀rọ̀ tí a lò láti fi bú èniyàn ni a mò sí èébú. Gégẹ̀ bí àkíyèsì Adébòwálé (2012), kò sí ẹ̀yà nàà ní orílẹ̀-èdè àgbáyé tí kò ní ọ̀nà tí ó ń gbà tẹ̀nbẹ̀lú èniyàn. Èébú ni à ń pe oríṣi ọ̀nà itẹ̀nbẹ̀lú yìí ní àárín àwọn Yorùbá.

Agyekun (2004:o.i 60) ní èébú jẹ ịsọ tí a lò láti ṣáátá ẹnìkan lónà tí yóò fi dùn-ún wónú eegun. Olútóyè (1987) ní tirẹ̀ sọ pé èébú jẹ ipèdè tí a lò láti ṣáátá tàbí tí a fi pẹ̀gàn èniyàn. Ó fi kún un pé ipèdè yìí máa ń ṣe àpẹ́júwe àbùkù tí ó jẹmọ̀ ịṣesí, írísí àti ihùwásí ẹ̀ni tí wón ń bú. Bákan nàà ni Adébòwálé (2012) ní a lè rí èébú gégẹ̀ bí oríṣi ọ̀nà tí à ń gbà lo èdè láti fi tàbùkù èniyàn tí a fẹ̀ benu àtẹ̀ lù. Sùgbọ̀n bí a bá wo bí Ọ̀kédìjì ṣe lo èébú nínú *Àjà Ló Lerù*, *Àgbàlagbà Akàn* àti *Ká Rìn*, *Ká Pọ̀*, a lè sọ pé kì í ṣe gbogbo igbà ni a máa ń lo èébú láti pẹ̀gàn ẹ̀ni tàbí láti tàbùkù ẹ̀ni ní àwùjọ Yorùbá. Olúmúyiwá (ó ń bọ̀ lónà) gbà pé kì í ṣe gbogbo igbà tí Yorùbá bá ń bú èniyàn ni wón máa ń sọrọ̀. Iyẹn fihàn pé wón lè lo ẹ̀yà ara láti bú èniyàn láìsọrọ̀. Nítorí nàà, a lè sọ pé èébú jẹ ịsọ tí ẹnìkan sọ tàbí ohun tí ẹnìkan ṣe láti pẹ̀gàn tàbí láti tẹ̀nbẹ̀lú ẹ̀lòmíràn lẹ́te àtimú ẹ̀ni bèẹ̀ bínú.

Kò sí ẹ̀ni tí wón ọ̀ lè bú nílẹ̀ Yorùbá. Kò sí sí bí ipò, ojọ̀ orí tàbí agbára ẹnìkan ṣe tó tí wón kò ní lè bú u. Bẹ̀ẹ̀ ni Adébòwálé (2012) fi kún un pé kò sí isòrí èniyàn tí kì í ṣe ẹ̀ẹ̀ké èébú; àtọ̀kúnrin àtobínrin, àtọ̀modé àtágbà ló lè ṣe àmúlò èébú láàárín àwọn Yorùbá. A kò sì lè sọ pé àsikò kan pátó ni a gbòdò bú èniyàn sùgbọ̀n a ṣe àkíyèsí pé bí irẹ̀pọ̀ bá wà, tí igbóra-ẹ̀ni-yé sì wà láàárín àwọn èniyàn, ọ̀rọ̀ pé à ń bu èébú kò lè wáyé àyàfi bí a bá kàn mọ̀n mọ̀ ra èébú fún èniyàn lásikò tí a bá ń dápàárá.

Àwọn tí wón mò bí a ti máa ń bú èniyàn ni Yorùbá ń pé ní ẹ̀lẹ̀kẹ̀ èébú. Adébòwálé (2012) sọ ọ̀ di mímọ̀ pé kì í ṣe ohun tí ó bójúmu kí ọ̀mọ̀lúwàbí máa ṣe ẹ̀kẹ̀ èébú nítorí pé kì a máa bú ni kò pón ojúlówó ọ̀mọ̀ Yorùbá lẹ. Ohun kan tí a ṣe àkíyèsí ni pé èébú kì í ṣe ohun tí ó ṣe àjẹ̀lì sí àwọn èniyàn àwùjọ Yorùbá. Èrédí ẹ̀yí ni a fi ní àwọn ipèdè bí i ‘bú èniyàn, ṣe ẹ̀ẹ̀ké èébú, ra

èébú fún èniyàn, yò èébú lára èniyàn, abúni bí ẹnì láyin àti àwọn òwe bí à bá à so iyùn, kí á so sẹgì pẹlú, ata wéwé ni yóò jọ lójú abúni, ahun n bú ahun ní abigbáléyìn'. Ohun miiran tó yẹ kí á fi sọkàn ni pé oríṣiríṣi èébú ló wà. Èébú lè jẹ èébú ajemórogún; èébú adálérí ìṣẹlú; èébú ajemésìn tàbí èébú ilú sùgbón kí í ẹ irúfẹ́ isọrí èébú wònyí ló jẹ wá lógún nínú isẹ yí bí kò ẹ ònà tí Òkédìjì gbà lo èébú nínú àwọn itàn-àròsọ *Àjà Ló Lẹrù*, *Àgbàlagbà Akàn* àti *Ká Rìn, Ká Pọ*.

2.0 Àyèwò Èébú Nínú Àwọn Itàn-àròsọ *Àjà Ló Lẹrù*, *Àgbàlagbà Akàn* àti *Ká Rìn, Ká Pọ*

Gégé bí a ti sọ sáájú, itàn-àròsọ méta tí Ọládẹjọ Òkédìjì kọ tó dá lóri Lápádé ni *Àjà Ló Lẹrù*, *Àgbàlagbà Akàn* àti *Ká Rìn, Ká Pọ*. Méjì nínú àwọn iwé náà ni àkólé wọn jẹ èébú. Òwe sì ni àwọn èébú náà. Àwọn òwe aṣèébú tí Òkédìjì ti fa àkólé itàn-àròsọ náà yọ ni *Àjà Ló Lẹrù*, irọ ni pepẹ n pa (tó tùmọ sí wí pé ẹnì tí ọrọ yí n bá wí kò tó bí ó ẹ pe ara rẹ) àti àgbàlagbà akàn, ó kó sí garawa (tó fihàn pé àgbà tí kò mètọ ni). Bí ó tilẹ jẹ pé òwe ni àkólé iwé keta, 'ká rìn, ká pọ' tí iparí rẹ jẹ 'yíyẹ ní yẹ ní', òwe náà kí í ẹ èébú. Ibi àkólé itàn-àròsọ méjì àkókọ ni a ti bèrẹ sí fura sí bí Ọládẹjọ Òkédìjì ẹ sàmúlò òwe nínú àwọn itàn-àròsọ tí Lápádé ti ẹ isẹ ọ̀tẹ̀lẹ̀múyẹ náà. A ó máa pe àwọn itàn-àròsọ náà ni itàn ọ̀tẹ̀lẹ̀múyẹ Lápádé nínú isẹ yí.

Àyèwò àwọn itàn-àròsọ *Àjà Ló Lẹrù*, *Àgbàlagbà Akàn* àti *Ká Rìn, Ká Pọ* tí a ẹ fi hàn pé igbà ọ̀dúnrún àti ọ̀kandínláàádọ̀rún-ún (389) ni Ọládẹjọ Òkédìjì ti lo èébú gégé bí àtẹ isàlẹ̀ yí ẹ fihàn:

Àtẹ 1: Àtẹ Ilò Èébú Inú Ọládẹjọ Òkédìjì

Orí Iwé	<i>Àjà Ló Lẹrù</i>	<i>Àgbàlagbà Akàn</i>	<i>Ká Rìn Ká Pọ</i>
1	13	09	06
2	11	13	18
3	16	21	16
4	07	12	20
5	09	06	22
6	11	10	11
7	16	05	12
8	01	30	09
9	03	11	12
10	05	-	01
11	-	-	13
12	-	-	30
13	-	-	03

14	-	-	07
Àpapọ̀ =	92	117	180

Nígba mìíràn, àwọn èébú tí a tọ́ka sí nínú àtẹ̀ òkè yìí lè ju ẹyọ ọ̀rọ̀ kan lọ. Bí àpẹ̀rẹ̀ nínú *Àjà Ló Lẹ̀rù* (o.i 144), èébú àsọ̀sínú m̀eta ọ̀tọ̀tọ̀ tí Lápàdé n b́ Gbékútà ni: ‘Gbékútà, akogbatúgbaká, agbingbatúgba aṣiṣẹ̀bàsẹ̀jẹ́’. Bákan náà ni nígba tí ọ̀wọ̀ Lápàdé tẹ̀ Dóógó, ó ní:

“Jẹ́ ng sọ̀rọ̀ fún kiní gbọ̀rọ̀ bí ọ̀pó ilé yìí. Kiní játijati jálajàlẹ̀ lásán yìí wá sọ̀ ara rẹ̀ dọ̀ba ... ẹ̀lẹ̀dẹ̀ lórí, abẹ̀ẹ̀bi ọ̀mọ̀ nṣasùn. Yẹ̀gèdè! Ojú tí ọ̀.”
Àgbàlagbà Akàn (o.i 172)
 Síwájú sí i, nínú iwé *Ká Rìn, Cá Pọ̀* ẹnìkan pe jẹ́sẹ̀mù Jọláade, ó bú u báyií:

“Àní didinrìn ni ọ̀, amukunmẹ̀kọ. Ojú rẹ̀ dára, inú rẹ̀ bu ju ẹyìn lọ. O dára lójú, o ò dára dénú ...” (o.i 106)

A óó rí ọ̀ye rẹ̀ pé èébú ju ẹyọ kan lọ ní ibi m̀eta tí a tọ́ka sí lókè yìí nínú àwọn ìtàn-àròsọ̀ *Àjà Ló Lẹ̀rù*, *Àgbàlagbà Akàn* àti *Ká Rìn, Cá Pọ̀*. Ohun tí àlàyé wa yìí tùmọ̀ sí ni pé kí í ẹ̀ se iye èébú tí ó wà nínú iwé m̀etẹ̀tẹ̀ta ni a fihàn lórí àtẹ̀ bí kò ẹ̀ ibi tí èébú tí jẹyọ. Nítorí àyè, a ò ní lè mú àwọn àpẹ̀rẹ̀ lò láti inú gbogbo ibi tí a tọ́ka rẹ̀ lórí àtẹ̀. A kàn lè tọ́ka sí ojú-iwé tí ó bá bá ohun tí à n sọ̀ mu nínú ọ̀kòọ̀kan ìtàn-àròsọ̀ *Àjà Ló Lẹ̀rù*, *Àgbàlagbà Akàn* àti *Ká Rìn, Cá Pọ̀* lẹyìn tí a bá ti ẹ̀ apẹ̀rẹ̀ kan sí méjì lórí kókó-ọ̀rọ̀ tí a bá n jíròrò lè lórí.

Àtẹ̀ òkè yìí fihàn pé inú *Àjà Ló Lẹ̀rù* tí Ọ̀kédìjì kókó kọ̀ ni ó tí lo èébú tí ó kéré jù. Ó sì lo èébú ní ibi tí ó pọ̀ jù nínú ìtàn-àròsọ̀ *Ká Rìn, Cá Pọ̀*. Ohun tí a lèrò pé ó fa eléyí ni pé ònkòwé m̀ọ̀n-m̀ọ̀n jẹ́ kí ìlò èébú yìí pọ̀ sí i bí ó ẹ̀ se n tẹ̀síwájú nínú ìtàn Lápàdé. Yàtò sí èyí, orí iwé tí rògbòdìyàn bá ti wáyé láàárín àwọn ọ̀daràn àti Lápàdé ni ìlò èébú tí pọ̀ jù. Nítorí náà, inú *Ká Rìn, Cá Pọ̀* ni a ẹ̀ akíyèsí pé rògbòdìyàn ti wáyé jù láàárín àwọn ọ̀daràn àti àwọn tí wón fẹ̀ bà lórúkọ̀ jẹ́ àti láàárín ọ̀daràn àti Lápàdé.

2.1 Ìjẹyọ Èébú Nínú Àwọn Ìtàn-àròsọ̀ *Àjà Ló Lẹ̀rù*, *Àgbàlagbà Akàn* àti *Ká Rìn, Cá Pọ̀*

Ọ̀nà méjì gbòògì tí ọ̀mọ̀ ènìyàn n gba sọ̀rọ̀ ni èébú inú àwọn ìtàn-àròsọ̀ *Àjà Ló Lẹ̀rù*, *Àgbàlagbà Akàn* àti *Ká Rìn, Cá Pọ̀* gba wáyé. Àwọn ọ̀nà méjèèjì ni àsọ̀sínú àti àsọ̀síta. Ohun tí a lèrò pé ó ọ̀kúnfà èyí ni ogbón-isòtàn arinúróde tí ònkòwé lò. Ìṣọ̀lá (1998:13) ní ogbón-isòtàn yìí ni àwọn ònkòwé ìtàn-àròsọ̀ Yorùbá fẹ̀ràn jù láti máa lò nítorí ó jẹ́ kí wón lè gbé inú ilé rí ita tàbí kí wón ti ita rí inú ilé. Ọ̀gúnṣínà (1992:114) ní ogbón-isòtàn yìí n jẹ́ kí a rí ọ̀ye ohun tí ẹ̀dà-itàn n rò lẹ̀kàn. Ní èrò tí Adébòwálé (1994:77), ogbón-isòtàn yìí fún ònkòwé ní ànfàní láti mọ̀ gbogbo ohun tí ẹ̀dà-itàn rẹ̀ n rò lẹ̀kàn nipa ohun

kan tàbí òmíràn. Ọgbón-ìsòtàn arínúróde tó nínú ẹ̀rò-ọ̀kàn yíi ní Ọ̀kédìjì ló láti fi ẹ̀ ẹ̀gbékalẹ̀ ẹ̀ébú tí àwọn ẹ̀dà-ìtàn inú àwọn ìtàn-àròsọ *Àjà Ló Lẹ̀rù*, *Àgbàlagbà Akàn* àti *Ká Rìn*, *Ká Pọ̀* ló nínú ìsafọ̀ wọn.

Bí a bá gùnlẹ̀ àlàyẹ̀ tí a ẹ̀ lórí ọgbón-ìsòtàn arínúróde tó jẹmọ̀ abala mímo ẹ̀rò-ọ̀kàn yíi, a ó rí i pé ọ̀nà ìsafọ̀ méjì ní Ọ̀kédìjì ló láti ẹ̀ ẹ̀gbékalẹ̀ ẹ̀ébú nínú àwọn ìtàn-àròsọ náà. Àwọn ọ̀nà ìsafọ̀ náà ní (a) ìsafọ̀sínú àti (b) ìsafọ̀síta. Àwọn ọ̀nà ìsafọ̀ méjèjì yíi ní a lẹ̀ gbà ẹ̀safọ̀ bú ara ẹ̀ni tàbí kí á fi bú ẹ̀lómíràn. Nínú ìsafọ̀sínú, a lẹ̀ bú ara ẹ̀ni sínú, a sì lẹ̀ bú ẹ̀lómíràn láifọ̀hùn. Ìsafọ̀sínú yíi níi ẹ̀ pẹ̀lú ohun tí á ní fi ọ̀kàn rò láìlanu sọ̀rọ̀ káyé fi gbọ̀ ohùn wa. Ìsafọ̀síta ní tírẹ̀ jẹ̀ ohun tí a rò lọ̀kàn tí a sì sọ̀ síta fàráyẹ̀ gbọ̀. Nínú ìsafọ̀síta yíi ní a tí lẹ̀ ẹ̀safọ̀ búra ẹ̀ni, a lẹ̀ ẹ̀safọ̀ bú ní lẹ̀yìn, a lẹ̀ ẹ̀safọ̀ bú ní lójú ẹ̀ni, a sì tún lẹ̀ ẹ̀safọ̀ ẹ̀ébú àsọgbà. A lẹ̀ fi àtẹ̀ ìsalẹ̀ yíi ẹ̀ isúnkí àlàyẹ̀ wa yíi kí ó lẹ̀ yé ní yékéyéké:

Ní báyii, ẹ̀ jẹ́ kí a wo ìjẹyọ̀ ẹ̀ébú nínú ìsafọ̀ wònyí nínú àwọn ìtàn ìtàn-àròsọ *Àjà Ló Lẹ̀rù*, *Àgbàlagbà Akàn* àti *Ká Rìn*, *Ká Pọ̀*.

2.1.1 Ìjẹyọ̀ Ẹ̀ébú Nínú Ìsafọ̀sínú

Ní orí kìn-in-ní ọ̀kọ̀ọkan ìtàn-àròsọ *Àjà Ló Lẹ̀rù*, *Àgbàlagbà Akàn* àti *Ká Rìn*, *Ká Pọ̀* ní Ọ̀kédìjì tí ẹ̀ àfihàn Lápádé àti ohun tí ó ní rò lọ̀kàn. Ní orí kìn-in-ní ọ̀kọ̀ọkan iwé mètẹ̀tẹ̀ta ní a tí mọ̀ ohun tí ó ní kọ̀ Lápádé lóminú. Nínú ìtàn-àròsọ *Àjà Ló Lẹ̀rù* àti *Àgbàlagbà Akàn*, inú Lápádé kò dùn sí àwọn ọ̀lópáá àsikò náà àti Àúdù Kàrímù, ọ̀gá wọn. Àìdunnú Lápádé yíi ló ẹ̀ okùnfa ẹ̀ébú tí Lápádé bú Àúdù sínú ara rẹ̀. Ó rò ó sínú pé:

‘Audu naa ni àwọn wa fi jẹ̀ inspektọ̀ agba yi. Sịọ! ... Ta lo tún kù ninu iṣe ọ̀lọpa? Enia gidi ti tan níbẹ̀! ... Sùgbón awọn jẹkureḍi ọ̀lọpa àti kùdùúsin

olori wọn. Audu Karimu. Ki lo tilẹ́ n dù tó n mu gan-an? Kò lè da adie mu ká tó wa so pé awọn tagbotagbo.’ (Àjà o.i 2–3)

Inú ịṣafòsínú tí Lápàdé ẹ́e lórí kẹ̀kẹ̀ rẹ̀ ló tí n bú àwọn ọ̀lọ́páá àti Aúdù Kàrimù tó jẹ́ olórí wọn. Inú Lápàdé tí kò dùn sí àwọn ọ̀lọ́páá nínú ìtàn-àròso *Àgbàlagbà Akàn* tún ọ̀kùnṣà kí ó bú ara rẹ̀. Ó ní:

‘... Kí ló tilẹ́ kan òun níbẹ̀. Ki lo kan Báǵáru ninu ọ̀rọ̀ eegun? Falana gbọ́ tiẹ́, tara ẹ̀ni là á gbọ́ ... Abanimadiẹ́ ti nfi orúnkun bo’ ... Ayonuso ni tòun.’ (Àgbà o.i 4)

Nínú *Ka Rìn, Ká Pọ̀* a rí i bí Lápàdé ẹ́e n n fi ịṣafòsínú ọ̀fọ̀ èégbú sí ara rẹ̀, Tàfà àti àwọn alájoḡbẹ̀ rẹ̀ nígbà tí àwọn ẹ̀lẹ́gírí ẹ́e àkọ̀lù sí i: ‘Lápàdé ọ̀ fura, ó sùn lẹ́ fọ́nfon. Lápàdé n jafara.’ (o.i 11)

Ó bú Tàfà sínú báyií, ó ní:

‘Oorun ti ba Tàfà jẹ́ ní tòótọ̀. Asùnpiyè ní ín sùn. Ó lè máa han-an-run lẹ́ nítirẹ́ bí wón ba nífọ́bẹ́ yìn-ín níka’ (o.i 12)

Ó bú àwọn obínrin ilé sínú báyií:

‘Bí wón tilẹ́ gbọ́ gídìgídì, nínú kí wón ó máa gbọ́n weweewe bí ewé ojú omi tàbí kí wón ó sá sáábẹ́ bèẹ̀dì. Wón lójo ju ighín lẹ́ ...’ (o.i 12)

Kí i wá ẹ́e orí kìn-ín-ní àwọn ìtàn-àròso *Àjà Ló Lẹ̀rù, Àgbàlagbà Akàn* àti *Ká Rìn, Ká Pọ̀* nikan ni Lápàdé tí n ẹ́e afọ́ sínú láti fi bú èniyàn. Bí ó ẹ́e n wo àwọn agbìngbótágbó ní oko wón, ni ó tún n bú wón sínú pé:

‘... Ẹ́ kú àimòkan, Gbékútà, Taiwo, Kọ̀la! Dòbòsiyẹ́sa gbogbo ...’ (Àjà o.i 144)

2.1.2 Ịjẹyọ Èégbú Nínú Ịṣafòsíta

Àtẹ́ (1) lókè fihàn pé ịṣafòsíta gbòrò ju ịṣafòsínú lẹ́. Oríṣíríṣi èégbú ni ó sì máa n súyọ́ nínú ẹ̀yà ịṣafò náà. Ní báyií, a ó máa ẹ́e àlàyẹ́ àwọn ẹ̀yà ịṣafò náà lókòòkan.

2.2 Èégbú Nínú Ịṣafòbúraẹ̀ni

Ó ẹ́e ẹ́e kí èniyàn bú ara rẹ̀ tàbí ẹ̀lómíràn nínú ịṣafòsíta. Ohun tí ó lè ọ̀kùnṣà èégbú bèẹ̀ ni bí èniyàn bá kiyèsí pé òun ẹ́e àṣiṣe lórí ọ̀rọ̀ kan tí kò sì fẹ́ kí ẹ̀lómíràn fi bú òun. Àpẹ̀rẹ́ àṣiṣe bèẹ̀ ni ẹ̀yí tí Lápàdé ẹ́e nínú ìtàn-àròso *Àjà*

Ló Lẹ̀rù nígbà tí ó rí ẹ̀nikan tí ó fò gba ojú fẹ̀rèsè rẹ̀ jáde lójìjì. Lápàdé ní: ‘Irú àgò wo ni òun gò lóni yíi ...’ (*Àjà* o.i 57)

Èébú yíi ni Lápàdé fi tàbùkù ara rẹ̀ lórí àìjáfara tó. Bákan náà ni Tàfá máa ń bú ara rẹ̀ nínú àwọn oríkì tí ó máa ń kí ara rẹ̀ nínú àwọn itàn-àròsọ *Àjà Ló Lẹ̀rù*, *Àgbàlagbà Akàn* àti *Ká Rìn, Cá Pọ̀*. Bí àpẹẹrẹ, ó ní:

‘Èmi Tàfá Ìgìrípá ... Èmi ijàmbá ilé ... ijàmbá ìgboro ... èmi jàndùkú tí í na iyá oníya ... Èmi òbúkọ́ dé, òórùn dé ... (*Àjà Ló Lẹ̀rù* o.i 84–85)

Àwọn èébú tó jẹyọ nínú ìṣafòlẹ́yìn-ẹ̀ni yíi kí í ẹ̀ látí pẹ̀gàn ẹ̀ni bí kò ẹ̀ látí Ẹ̀pẹ̀júwe ihùwásí ẹ̀ni lásìkò kan pátó.

2.3 Èébú Nínú Ìṣafòlẹ́yìn-ẹ̀ni

Èyà èébú ìṣafòlẹ́yìn-ẹ̀ni yíi ló wópò jù ní àwùjọ Yorùbá. Ìdí ni pé ó rorùn látí bú ni lẹ́yìn ẹ̀ni ju ojú ẹ̀ni lọ. Lára ohun tí ó lè ẹ̀ okùnfà èyà èébú yíi ni ikórííra tàbí kí ẹ̀ni tí a fẹ̀ bú ti ẹ̀ ẹ̀ ni tẹ̀lẹ̀. Nínú àwọn itàn-àròsọ *Àjà Ló Lẹ̀rù*, *Àgbàlagbà Akàn* àti *Ká Rìn, Cá Pọ̀*, oríṣíríṣi ìṣẹ̀lẹ̀ tí ó wáyé láàárín Lápàdé àti àwọn ọ̀daràn ni ó fa èyà èébú yíi jáde. Bí àpẹẹrẹ, àwọn tí ó ń bọ ní abà Táíwò lóru ń bú Lápàdé àti Tàfá bọ. Ọkan lára wọn ní:

“Lapade ni o, Tafa ni o ... ọmọ ajá làwọn méjèèjì ... Àwọn ọmọ àlẹ̀ àti ... àwọn ọmọ gótà.” (*Àjà Ló Lẹ̀rù* o.i 121)

Àpẹẹrẹ miiran ni ìgbà tí Súlẹ̀ ń gbé Lápàdé àti àwọn yòókù lọ sílẹ̀ lálẹ̀ ọjọ kan nínú itàn-àròsọ *Ká Rìn, Cá Pọ̀*. Ó kù diẹ̀ kí wọn dé ọ̀dọ àwọn ọlópàà tó ń Ẹ̀sẹ̀ alẹ̀ ni Tàfá ti mú wọn bú. Ó ní:

‘Àwọn adánàgbowó ni adigunjalẹ̀ gidì kọ. Àwọn ọ̀dẹ̀ agbébọ̀n laarin ilu. Àwọn tó n wa ẹ̀gúnjẹ ... (*Ká Rìn, Cá Pọ̀* o.i 207)

Nínú *Àgbàlagbà Akàn*, Dóógó àti Adégún ń fòrò jẹwò lówó ni wọn wá mẹnuba ọ̀rọ̀ Lápàdé. Ká wí, ká fọ̀, àwọn méjèèjì mú Lápàdé bú láimọ̀ pé Lápàdé wà nítòsì ọ̀dọ̀ wọn.

‘Dóógó nwí pé ... ‘ọmọ yẹn tà wọn fún afòrí kan bá yíi tí nwọn npe ni Lápàdé. Adégún dáhùn, ó ní ... Àjẹ̀ ni, ojú rẹ̀ fòtòfòtò. (o.i 156–157)

Ẹ̀ájú àkókò tí Dóógó àti Adéoyè ń bú Lápàdé yíi ni àwọn ọmọ méjì tí ń bú u lẹ́yìn tẹ̀lẹ̀.

“Àpónlẹ̀ lasan ni. Ó jọ ara rẹ̀ loju ju nkan miran lọ... B’ó ba mbò, oó ti maa gburo rẹ̀ lat’ọ̀ọkan tí yio ma tẹ̀ hòbàhòbà, tí yio maa fọnnu bí ẹ̀ni pe oun ló ko gbogbo aye yí jọ.

“Olori Aiyẹ̀ mà nì”

“Ori rẹ̀ l’ó dàrú-ú... (*Àgbàlagbà Akàn* o.i 118)

2.4 Èébú inú ìṣafòbúnì-lójú-ẹ̀nì

Ìlò èébú yìí pọ̀ rẹpẹtẹ̀ nínú *Àjà Ló Lẹ̀rù*, *Àgbàlagbà Akàn* àti *Ká Rìn*, *Ká Pọ̀*. Ohun tí ó ẹ̀ okùnfà ẹ̀yà èébú yìí jù nínú àwọn ìwé nàà ni pé bí okùn bá mú àpàrò ẹ̀nì tí wọn ń bú, a di egbẹ̀ ẹ̀yẹkẹ̀yẹ̀ lówọ̀ àwọn tí wọn ń bú u. Gẹ̀gẹ̀ bí àpẹ̀rẹ̀, bí Aúdù Kàrímù bá ti tasẹ̀ àgẹ̀rẹ̀, kíá ni Tàfá á ti mú u bú. Kò sì sí ohun tí Aúdù Kàrímù yóò ẹ̀. Bí àpẹ̀rẹ̀, Tàfá kò jẹ̀ kí Aúdù parí ọ̀rọ̀ rẹ̀ tó ń bá wọn sọ tó fi fèsì pé:

“Bí mo ba lù ọ, kii ẹ̀ iwà tí ó lè ba alaafia ilú yìí jẹ̀, bikoṣe iwà ti o le tun alaafia igboro ẹ̀. O ma jọ ara rẹ̀ loju o. O jọ ara rẹ̀ loju púpọ̀’ *Àjà Ló Lẹ̀rù* (o.i 42).

Bákan nàà ni Angẹ̀línà mú Aúdù bú nígbà tí ó já wọ̀lé gbùrà láikanlẹ̀kùn. Angẹ̀línà ní:

“Áà, ọ̀lọpa ni! *Àjà Ló Lẹ̀rù* sà; irọ̀ ni pẹ̀pẹ̀ npa. *Àjà Ló Lẹ̀rù*, ká má tan’ra wa jẹ̀! (*Àjà Ló Lẹ̀rù* o.i 154).

Bákan nàà ẹ̀wẹ̀, bí ọ̀wọ̀ àwọn ọ̀daràn bá tẹ̀ Lápàdé, oríṣíríṣi iyà àti èébú ní wọn ń bú u lójú ara rẹ̀. Nígbà tí wọn mú Lápàdé dé iwájú Dóógó, Dóógó ní:

‘...Ẹ̀ni ti i jẹ̀ Lápàdé ọ̀hún ni kiní játíọ̀ yí? ... Àṣe kiní olóríburúkú ohun ko ju bayi lọ? (*Àgbàlagbà Akàn* o.i 100).

Nígbà miiran, àwọn ọ̀daràn tí Lápàdé kámólẹ̀ bú u lójú rẹ̀ tí kò sì ní fọ̀hùn. Àpẹ̀rẹ̀ ni tí ọ̀kùnrin tí wọn dì ní ìgbẹ̀kùn nílẹ̀ Jàmpàkò. Ọ̀kùnrin nàà bú Lápàdé àti Tàfá báyii:

‘... Panu tiẹ̀ mọ̀ ń tiẹ̀ o Igiripa. Mo mọ̀ ẹ̀ daadaa n tiẹ̀. Èyí inàkí ti o npẹ̀ ni ọ̀gá rẹ̀ yí nikan ni ng ko mọ̀ ... ṣùgbọ̀n ki iwọ̀ naa gbe ẹ̀nu rẹ̀ lówọ̀ ... Bí o ba ẹ̀ ti kini olẹ̀ lasan yí nikan ni (ó na ẹ̀nu sí Lápàdé) olẹ̀ olólẹ̀...’ (*Àjà Ló Lẹ̀rù* o.i 37).

Nínú *Àgbàlagbà Akàn*, Tàfá ń bú Aúdù lójú ara rẹ̀ láibẹ̀rù ohun tó lè fi ẹ̀ é. Ó ní: ‘Ìkà ni nyín, sà. Olóríburúkú aláílááánú ni nyín sà. Ọ̀kúgbẹ̀ ... (o.i 69).

2.5 Iṣàfò Èébú Àsọgbà

Èébú àsọgbà ní í ẹ̀ pẹ̀lú afọ̀ tí òsùnsùn afọ̀ fi fún aṣafọ̀ lésì ọ̀rọ̀ lójú ẹ̀sẹ̀ bí aṣafọ̀ bá ẹ̀ ń ẹ̀ ịṣafọ̀ tó fi ń búni lẹ̀wọ̀. Àpẹ̀ẹ́ ịṣafọ̀ èébú àsọgbà yíi jẹ́yọ̀ nínú *Àgbàlagbà Akàn* nígbà tí ẹnìkan bú iyá Tàiwò lójú rẹ̀ tó ní:

“Ìyá àjẹ̀ yi l’ó gbà’bọ̀dì o-jàrẹ̀. Irọ̀ l’ó n’pá”

“Tan’iwọ̀ pẹ̀ n’iyá àjẹ̀? Ìyá tiẹ̀ l’ájẹ̀, iwọ̀ ọ̀mọ̀ kata, ọ̀mọ̀ ale yi. Ìyáláyá rẹ̀ l’ájẹ̀, baba nla rẹ̀ oṣó, gbogbo ìran nyin wèrè” (o.i 127).

Bákan náà nínú *Àgbàlagbà Akàn*, a rí ịṣafọ̀ èébú àsọgbà láàrin àwọn méjì nígbà tí wọn ń jìròrò lóri bí wọn ẹ̀ fẹ̀ pín owó tí wọn jí.

“Olè ni ọ. Oníjìbiti. O fẹ̀ dá owó gbogbo wa rá!”

“O ẹ̀ẹ̀ ńpẹ̀ mí l’ólè! Kíni gbogbo wa? Olè gidigidi hánúnhánún lèmi. Ìgára ọ̀lọ̀sà, rúnlẹ̀rúnlẹ̀. Kólékólé.

“Orí ló ń dùn ọ, ara rẹ̀ kò yá ... Orí rẹ̀ kò pé rárá!”

“Orí tẹ̀mí pé o, tirẹ̀ ni ng ko le sọ ...” (o.i 52).

2.6 Àwọn Èébú inú Àhunpọ̀-itàn

Èyá èébú yíi ni àwọn èébú tí ònkòwé ló láifi sínú ìsọ̀rò̀nḡ̀bẹ̀sì tó wáyé láàrin àwọn ẹ̀dà-itàn. Irúfẹ̀ àwọn èébú yíi ni ònkòwé ló láti ẹ̀ apẹ̀júwe ihùwàsí ẹ̀dà-itàn tí ó bá ń sọ̀rọ̀ nípá rẹ̀ ní àkókò kan pátó. Lára èébú bẹ̀cẹ̀ ni eyí tí ònkòwé fi júwe Tàfà nínú *Àgbàlagbà Akàn*:

“Ó wíwíwí, ó tòtòtò. Kánunkànun bí aago sọ̀ṣṣì. Bẹ̀kẹ̀kẹ̀ bí òbúkọ. Poto-poro bí ayékòótó, kátakàtá bí ọ̀mùtí. Àsé ẹ̀nu rẹ̀ ju ti asínwín lọ... Ó ń lérí bí aláṅgbá. Alátònú bí àpótí rẹ̀diò asọ̀rò̀magbesi” (o.i 65).

Ìyẹn nìkan kó, ònkòwé tún júwe Tàfà bí ẹ̀ni tí kò gbọ̀n nínú *Ká Rìn, Ká Pọ̀*:

“Alásèé ni Tàfà... Bóyá àìlòye ló n da Tàfà láàmú ni o, bóyá ègò si ni, tirẹ̀ nìkan ní ín sàà n yé e!” (o.i 202).

3.0 Oríṣí Èébú tí Òkédìjì ló nínú *Àjà Ló Lẹ̀rù, Àgbàlagbà Akàn àti Ká Rìn, Ká Pọ̀*

Oríṣíríṣí ni èébú tí Òkédìjì ló nínú *Àjà Ló Lẹ̀rù, Àgbàlagbà Akàn àti Ká Rìn, Ká Pọ̀*. Ara wọn ni èébú ẹ̀lẹ̀yọ̀-ọ̀rọ̀, èébú alápòólà, èébú odindì gbólóhùn, èébú onibèèrè, ọ̀wẹ̀ ajẹ̀mèèébú àti oríkì ajẹ̀mèèébú.

3.1 Èébú Èlẹ̀yọ-ọ̀rọ̀

Àwọn èébú tí wọn jẹ ẹyọ ọ̀rọ̀ kò fi bèẹ̀ wọpọ̀ nínú *Àjà Ló Lẹ̀rù*, *Àgbàlagbà Akàn* àti *Ká Rìn, Cá Pọ̀*. Ìwọ̀nba pérete ni àpẹẹrẹ̀ tí a rí fàyọ. Irú èébú bèẹ̀ ni:

- i. ọ̀bàlẹ̀jẹ (o.i 209 *Ká Rìn, Cá Pọ̀*) ‘abàlújẹ’
- ii. kọ̀lọ̀rànsí (o.i 201 *Ká Rìn, Cá Pọ̀*) ‘ọ̀daràn’
- iii. alétílápá (o.i 224 *Ká Rìn, Cá Pọ̀*) ‘aláigbọ̀ràn’
- iv. dọ̀bọ̀sìyẹ̀sà (o.i 64 *Àjà Ló Lẹ̀rù*) ‘òmùgò
- v. adánidúródonígbesè (o.i 64 *Àjà Ló Lẹ̀rù*) ‘ẹ̀ni tó ń fi nńkan falẹ̀’
- vi. olòòrayẹ̀ (o.i 64 *Àgbàlagbà Akàn*) ‘aláiní-nńkan-án-şẹ’
- vii. ajẹlọ́júonílẹ̀ (o.i 86 *Àgbàlagbà Akàn*) ‘olẹ̀, ọ̀fọ̀n-ọ̀n’
- viii. agbàlówómé́ríí (o.i 86 *Àgbàlagbà Akàn*) ‘alónilówógbà’
- ix. afibişolóoore (o.i 173 *Àgbàlagbà Akàn*) ‘aláimoore’

Bí a bá şe àyẹ̀wò ọ̀rọ̀ kọ̀ọ̀kan, a ó rí i pé gbogbo àwọn èébú èlẹ̀yọ-ọ̀rọ̀ náà ni a şedá wọn. Èyí fi hàn pé àwọn tó şe àmúlò wọn mọ-ọ̀n-mọ̀ ló wọn ni.

3.2 Èébú Alápòólá

Èébú alápòólá jẹ èébú tó jẹ pé kíkídá àpólá ni a fi şedá wọn. Wọn lè jẹ ọ̀rọ̀ méjì tàbí méta şùgbọ̀n wọn kì í şe gbólóhùn. Gbogbo igbà ni àpólá yíi máa ń jẹ ọ̀rọ̀-orúkọ nítorí pé işẹ̀ ọ̀rọ̀-orúkọ ni wọn ń şe níbi tí wọn bá ti jẹyọ. Bí àpẹẹrẹ̀:

- i. jẹkúredí ọ̀lọpáá (o.i 3 *Àjà Ló Lẹ̀rù*)
- ii. kúdùúşì olórí wọn (o.i 3 *Àjà Ló Lẹ̀rù*)
- iii. ẹ̀gerẹ̀mìtì omoge (o.i 64 *Àjà Ló Lẹ̀rù*)
- iv. *Àgbàlagbà Akàn* (o.i 192 *Àgbàlagbà Akàn*)
- v. ọ̀jòwú ọ̀kúnrin (o.i 184 *Àgbàlagbà Akàn*)
- vi. ọ̀pònú amùşùà (*Ká Rìn, Cá Pọ̀* o.i 107)

3.3 Èébú Odindi Gbólóhùn

Èyà èébú yíi pọ̀ nínú *Àjà Ló Lẹ̀rù*, *Àgbàlagbà Akàn* àti *Ká Rìn, Cá Pọ̀*. Ìdì tí ó fí rí bèẹ̀ ni pé gbólóhùn ni àwọn ẹ̀dà-ìtàn ló jù láti fi gbẹ̀ èébú kalẹ̀. Àpẹẹrẹ̀ irú èébú bèẹ̀ nìwọ̀nyí:

- i. Irú rẹ̀ ní in gbóyun ọ̀kọ̀ fálẹ̀. (*Ká Rìn, Cá Pọ̀* o.i 107)

- ii. Ó gò ju idun lọ. (*Ká Rìn, Ká Pò* o.i 106)
- iii. O ò jẹ ká pe wèrè lókò iyàwó. (*Ká Rìn, Ká Pò* o.i 178)
- iv. Abánimádiẹ, tó forókúnbó. (*Àjà Ló Lẹrù* o.i 12)
- v. Lọ sun jẹ, ki o f'òrò rẹ mọ lórí ètẹ, kó tóó di àbùkù. (*Àjà Ló Lẹrù* o.i 41)
- vi. A yanu sílẹ bí akọ pépéyẹ. (*Àjà Ló Lẹrù* o.i 51)
- vii. Ọrò kò dùn lẹnu iyá olẹ. (*Àgbàlagbà Akàn* o.i 156)
- viii. Ẹ jẹ kí n kólòlò tẹmi já ná. (*Àgbàlagbà Akàn* o.i 163)
- ix. Ewùré sojú béléké jalẹ, erin jẹjẹcẹ jẹwọnjẹwọn. (*Àgbàlagbà Akàn* o.i 173).

3.4 Òwẹ Ajeméèébù

Àwọn Yorùbá gbà pé òwẹ leşin ọrò, bí ọrò bá sọnù, òwẹ la fi n wá a. Ìşolá (1998:100–102) ti sọrọ repẹtẹ lórí ilò òwẹ nínú *Àjà Ló Lẹrù* àti *Àgbàlagbà Akàn*, o sì jẹ ká mọ pé Òkédìjì máa n ẹ àyída òwẹ lóríşiríşì ọ̀nà. Bákan náà ni Ìşolá tún şàláyẹ nípa oríşiríşì ọ̀nà tí Òkédìjì máa n gbà láti ẹ àláyẹ òwẹ tó bá lérò pé itumọ rẹ farasin. Bó tilẹ jẹ pé àláyẹ Ìşolá (1998) kún nípa ilò òwẹ nínú *Àjà Ló Lẹrù* àti *Àgbàlagbà Akàn*, síbẹ kò mẹnù bà á pé Òkédìjì lo àwọn òwẹ ajemọ èébù nínú àwọn itàn-àròşò náà. Nínú *Àjà Ló Lẹrù*, *Àgbàlagbà Akàn* àti *Ká Rìn, Ká Pò*, oríşiríşì òwẹ ajeméèébù ni Òkédìjì lò nínú isòrògbèşì tó wáyẹ láàrin àwọn èdà-itàn. Ọrò náà fẹ dàbí ẹni pé bí èébù bá sọnù, òwẹ ni wọn fi n wá a nínú *Àjà Ló Lẹrù*, *Àgbàlagbà Akàn* àti *Ká Rìn, Ká Pò*. Àpẹrẹ òwẹ ajeméèébù nínú àwọn iwé náà ni iwònyí:

Àjà Ló Lẹrù

- i. Aşòrànbajẹ şebí toun l'a nwi, aşeburuku kú ara'fu. (o.i 8)
- ii. A ó ti şe'Fá kó má hùwà èkùró (o.i 23)
- iii. Kàkà kó sàń lára iyá àjẹ, ó tún nfi ọmọ rẹ bi obinrin, eyẹ wá nýí lu eyẹ. (o.i 31)

Àgbàlagbà Akàn

- i. Kíni kan ló ba àjàò jẹ o, apá rẹ gùn ju itan lọ. (o.i 67). Wọn lo èyí láti fihàn pé ẹni tí ọrò kàn kò şàilábùkù lára.
- ii. Adásínìlòrùn, obinrin Ọ̀dògò; aladiẹ n wa adie t'ó sọnù, obinrin Ọ̀dògò ní kí nwọn jẹ kí ọkọ oun dé. (o.i 81)
- iii. Báye bá gba Tápa, á kọ'le igunnu. (o.i 106)

Ká Rìn, Ká Pò

- i. Igbin tó jàfọn, tí kò kúrò nídií àfọn, ewé àfọn ni wọn fi n pón ọn. (o.i 32)
- ii..... obinrin sọwà nù, ó loun ò mórí ọkọ wáyẹ. (o.i 42). Wọn n fi òwẹ yíi bú ẹnu àtẹ lu ẹni tórò kàn tó n şàwáwí. Wọn jẹ kí á mọ pé àbùkù ara rẹ ni bí kò şe níwà şùgbón wọn lo òwẹ ajeméèébù náà.

iii. Ajókojẹ kì í jẹ ẹyọ kan kó síwọ. (o.i 46) láti fi sọ pé olójú kòkòrò àti aláṣẹjù ni ẹnì tí wón fẹ bú.

3.5 Èébú Oníbèèrè

Àwọn èébú kan wà nínú *Àjà Ló Lẹrù*, *Àgbàlagbà Akàn* àti *Ká Rìn*, *Ká Pọ* tí àgbékalẹ̀ wọn jẹ gbólóhùn ibèèrè. Aṣafọ̀ kò réti kí òsunsùn afọ̀ fẹ̀sì sí irú èébú bèẹ̀ nítórí ibèèrè pèsijẹ ni wón. Àpẹrẹ:

- i. O ti tún forí jóná àbí? O ti tún tẹ̀sẹ̀ bọ̀ gíyàn èèrùn? (*Ká Rìn*, *Ká Pọ* o.i 14)
- ii. O múti yó ni, àbí o mu kokèèni? (*Ká Rìn*, *Ká Pọ* o.i 32)
- iii. Tàfá ní ... Àb'órí ẹ̀ ò pé ni? ... Ẹgbẹ̀ mb'ígbo, àbí t'àrífín ? (*Àjà Ló Lẹrù* o.i 37)

3.6 Oríkì Ajẹmèèébú

Nínú *Àjà Ló Lẹrù*, *Àgbàlagbà Akàn* àti *Ká Rìn*, *Ká Pọ*, Tàfá nìkan ló sáábà máa n kí ara rẹ̀. Ọ̀pọ̀ nínú àwọn oríkì rẹ̀ yíi ló dàbí èyí tó fi n bu ara rẹ̀. Ó ní:

“Èmi Tàfá Ìgìrípá ọ̀kùnrin ogun... Èmi ijàm̀bá ilé, ijàm̀bá òde, ijàm̀bá oko, ijàm̀bá ojú-òná, ijàm̀bá ẹ̀gàn, ijàm̀bá ìgboro ... Èmi òbúkọ̀ dé, òórùn dé ...” (*Àgbàlagbà Akàn* o.i 85)

A sì rí igbà miiran tí Tàfá yóò kí ẹ̀lòmíran tí yóò sì máa dọgbón bú u:

“... Àtárí Àparò niyí ... Kookooláwo, B'áa-wí -fọ̀mọ-ẹ̀ni-a-fẹ̀... Apẹ̀lẹ̀wọ̀n-bí-òbọ̀! Ọ̀kùnrin-jééjé-ab'iyà-kunkun. À nge l'ọ̀wọ̀, ó mbọ̀ oruka'...Òkè t'alájapá ò le gùn, kere l'ọ̀mọ̀ irin ngun un.” (*Àjà Ló Lẹrù* o.i 49)

Kò yẹ kí èyí yà wá lẹ̀nu nítórí àbùdá oríkì ni kí a lo ohun tó dàbí àbùkù fún ni láti fi yònbo rẹ̀ lónà ẹ̀rọ.

4.0 Iṣẹ́ tí Èébú ń ṣe nínú ịṣafọ̀ *Àjà Ló Lẹrù*, *Àgbàlagbà Akàn* àti *Ká Rìn*, *Ká Pọ*

Èdè jẹ́ ohun èlò tí a fi ń ṣafọ̀ ní àwujọ̀ ènìyàn. A lè ṣe ịṣafọ̀ láti fi kí ènìyàn, a lè fi ṣe idánilẹ̀kọ̀ọ̀, a sì tún lè fi ṣe ijíròrò. Bákan náà ni a lè ṣe ịṣafọ̀ láti ṣe ibèèrè àti iròyin, a sì tún lè fi béèrè fún irànlọ̀wọ̀. Irú ịṣẹ́ tí a ń fi èdè ṣe yíi ni Austin (1975:23) pé ní ọ̀nà ịṣafọ̀. Ọ̀nà ịṣafọ̀ yíi pín sí oríṣíríṣi, sùgbón méjì tó ní í ṣe pẹ̀lú kókó-òrọ̀ wa ni a máa múlò nínú ịṣẹ́ yíi. Èkíníni ní afọ̀ fúnrarẹ̀, èkejì ní ịṣẹ́ tí aṣafọ̀ ń fi afọ̀ náà ṣe. A ti ṣàlàyé ijẹyọ èébú nínú ịṣafọ̀ sáájú, ohun tí a ó ṣe bá yíi ní oríṣíríṣi ịṣẹ́ tí àwọn aṣafọ̀ fi èébú náà ṣe nínú ịṣafọ̀ wọn.

Iṣẹ àkòkò tí àwọn aṣafò fi èébú ṣe nínú *Àjà Ló Lẹrù*, *Àgbàlagbà Akàn* àti *Ká Rìn*, *Ká Pọ* ni ibániwí. Bí àpẹrẹ, nígbà tí Lápàdé fẹ bá Tàfá wí nínú *Àjà Ló Lẹrù* (o.i 72), èébú ló fi ṣe àgbékalẹ ibáwí nàà. Ó ní ‘Tàfá, gbé ẹnu rẹ lówó ...’ Bákan nàà ni Gbékútá lo afọ ibáwí ajeméèébú nígbà tó ń bá àwọn omolẹyìn rẹ wí báylí pé ‘... Bí mo bá sọ pe ẹ kò ní lààkàyè, iyàn kó ni ẹ ń há mi... *Àjà Ló Lẹrù* (o.i 128) Èébú nàà ni nọ̀sì lò nínú *Àgbàlagbà Akàn* láti bá Aúdù wí lásikò tó ń yọ Jayéolá lẹnu nilé-iwòsàn’... Ẹni tí ó ṣẹṣẹ sùn látaárò ni iwo afọri yi wá ńjì!’ Èébú ni Láidé fi bá Jọláadé wí nígbà tó yájú sí Lápàdé nínú *Ká Rìn*, *Ká Pọ*. Láidé ni “Ẹ má bínú sà. Nígbà tó ṣàlàyẹ ọ̀rọ̀ ọ̀hún fún mi, mo wáá sọ fún un pé iwà òmùgò, iwà aláìgbòn ló hù.” (o.i 142).

Iṣẹ kejì tí àwọn aṣafò fi èébú ṣe ni fifiṣáátá èniyàn. Bí àpẹrẹ, oríṣíríṣi èébú ni Àwọn ọ̀mọ ẹgbẹ̀ Ìgbàlódé ṣáátá Jọláadé lóri jẹsẹ̀mù nínú (*Ká Rìn*, *Ká Pọ* o.i 106-107). Wọn ni:

‘... Ìwọ dindinrìn, o gò ju idun lọ, o gò tó ṣọ́ọ ti ké lẹ̀ẹkan lẹ̀dún. Ọ̀pònú dàdà-ńdídí... Àní dindinrìn ni ọ, amukunmẹ̀kọ. Ojú rẹ ló dára, inú rẹ bu ju ọ̀bu ẹyin lọ... ọ̀pònú amùṣùà yìi. Irù rẹ ní gbóyun ọ̀kọ fálẹ̀’ nígbà tí wọn pé é sọrí ẹ̀rọ iléwọ̀ rẹ.

Bákan nàà ni wọn ló gbogbo èébú àsogbà tí ó wà lójú-iwé 52 *Àgbàlagbà Akàn* láti ṣáátá ara. Tàfá kò sì gbéyìn nínú fifi èébú ṣáátá awọn ọ̀lópáá gégẹ̀ bí ó ṣe hàn nínú iṣafọ̀ rẹ tó tí sọ pé:

“Bí àwọn ọ̀lópá oní-kátikàti wònyi ti i ba ńkan jẹ niyí. Bí aguntan lasan t’ú lori , nwon kò lè dǎa mu, ká tó wa sọ pe iru awa tí a le kó wọn tà yi ni nwon á ní àwọn ńwá kiri *Àjà Ló Lẹrù* (o.i 56).

Iṣẹ kẹta tí awọn aṣafò fi èébú ṣe nínú àwọn itàn-àròsọ *Àjà Ló Lẹrù*, *Àgbàlagbà Akàn* àti *Ká Rìn*, *Ká Pọ* ni àpẹjúwe. Iṣẹ yìi ni àwọn aṣafò lo èébú fún jù nínú iwé mètẹ̀ẹta. Àpẹjúwe bèẹ̀ lè jẹ àpẹjúwe irísí, iṣesí tàbí ihùwásí ẹni tí wọn fẹ̀ bú. Nínú *Àjà Ló Lẹrù* (o.i 2), Lápàdé ṣe àpẹjúwe àwọn ọ̀lópáá bí ‘afúnjǎá-má-pòmọ’. Ó sì ṣe àpẹjúwe Aúdù bí ẹni tí kò gbòn nínú *Àgbàlagbà Akàn* (o.i 29) nígbà tó sọ pé: ‘òbọ patapata ni ọ ... o tilẹ̀ gò ju ọ̀bọ lọ.’ Inú iwé yìi kan nàà ni Tàfá ti ṣe àpẹjúwe ihùwásí Tiámíyù gégẹ̀ bí ‘òlẹ̀dàrùn, arísẹ̀máṣe, abẹ̀yìn-ọ̀rùn bí pòmọ̀ (o.i 76, 79 àti 82). Gbogbo èébú inú isòtàn tí ò̀nkòwé lò nínú *Àgbàlagbà Akàn* (o.i 85) ló fi ṣàpẹjúwe irú èniyàn tí Tàfá jẹ. Bẹ̀ẹ̀ nàà ni Tàfá júwe àwọn ará oko tí kì í fi kẹ̀ẹ̀gi ta ẹmu pé ‘ojú wọn dúdú’ nínú *Ká Rìn*, *Ká Pọ* (o.i 178).

Iṣẹ kẹrin tí àwọn aṣafò ń lo èebu fún ni láti fi ṣe àlàyẹ. A rí àpẹrẹ ẹ̀yí nígbà tí Sálámí Kémberú ń ṣàlàyẹ akitiyan tí ó ṣe láti rí iṣẹ lẹ̀yìn tí ó jáde lẹ̀wọn nínú *Àjà Ló Lẹrù*. Èébú ló fi gbé àlàyẹ bí àwọn ọ̀gá ilé-iṣẹ̀ ṣe ń ṣe sí i. Ó ní: ‘

... ọ̀gá nàá a sí iwé ọ̀wọ̀ rẹ̀ sílẹ̀ ... a yanu bí akọ pépẹ́yẹ̀'. Èébú nàá ni asòtàn fi ẹ̀ ẹ̀láyẹ̀ ẹ̀dì tí Lápádẹ̀ fi ń jẹ̀ àmàlà gígán nígba tó so ọ̀ di mímọ̀ pé: 'ebi kò pa imale l'ọ ni oun ko jẹ aáyá, ebi pa Súlẹ̀, ọ jọbọ.'

Ìşẹ̀ karùn-ún tí àwọn aṣafọ̀ ń lo èébú fún nínú ịṣafọ̀ wọn ni fifi dá àpára. Gégẹ̀ bí àpẹẹrẹ̀, Joláádẹ̀ bá onítakisi kan dá àpára, ọ ní: 'Ẹ̀ kú àpónlẹ̀. Oníbáára yín ń bó́lẹ̀ é bọ̀ o ...' *Ká Rìn, Ká Pọ̀* (o.i 117). Bákan nàá ni Táfá àti Súlẹ̀ fi oríṣíríṣi èébú dápàára nílẹ̀ Súlẹ̀ nínú (o.i 211–213), ẹ̀rín sì ni wọn fi gbogbo rẹ̀ rín.

5.0 Àgbálogbábọ̀

Ìlò èdè èébú nínú àwọn ìtàn-àròso ọ̀tẹ̀lẹ̀múyẹ̀ Lápádẹ̀; *Àjà Ló Lẹ̀rù, Àgbàlagbà Akàn* àti *Ká Rìn, Ká Pọ̀* ni a gbé yẹ̀wò nínú ịṣẹ̀ yìi. A sọ̀rọ̀ lóri ohun tí èébú jẹ̀ bẹ̀ẹ̀ ni a sì ẹ̀ oríṣíríṣi àláyẹ̀ nipa ẹ̀jẹ̀yọ̀ èébú nínú ịṣafọ̀ tí ọ̀ wáyẹ̀ nínú àwọn ìtàn-àròso nàá. Ịgbà ọ̀dúnrún àti ọ̀kandínláádọ̀rún-ún (389) ni Ọ̀kédìjì tí lo èébú nínú àwọn iwé ìtàn-àròso rẹ̀, ọ̀nà ịṣafọ̀ méjì tó gbà ẹ̀ àgbékalẹ̀ èébú ni ịṣafọ̀sínú àti ịṣafọ̀síta. Bákan nàá ni a wo oríṣíríṣi ẹ̀yà èébú bí i èébú ẹ̀lẹ̀yọ̀-ọ̀rọ̀, èébú alápòólà, èébú oníbéèrè àti ọ̀we ajẹmọ̀-èébú tí ọ̀nhkọ̀wé lò. Ịṣẹ̀ tí àwọn aṣafọ̀ fi èébú ẹ̀ nínú ịsòrọ̀gbẹ̀sì ni a fi kásẹ̀ àláyẹ̀ wa nílẹ̀. Èrò wa ni pé ịṣẹ̀ yìi yóó ta àwọn onímọ̀ mǐràn jí láti túbọ̀ ẹ̀ iwádií sí i nipa ìlò èdè èébú nínú lítírẹ̀şọ̀ Yorùbá.

Ìwé Ìtókasi

- Adébòwálẹ̀, O. "Style in Yorùbá Crime-Fiction". Unpublished doctoral dissertation, University of Ìbàdàn, Ibadan (Nigeria), 1994.
- Adébòwálẹ̀, O. "The Detective in Yorùbá Crime-Fiction". *OLOTA: Journal of African Studies*, Ado-Ekiti. 1:1 1995: 60– 68.
- Adébòwálẹ̀, O. and Adejumo, A.G. "Ipò àti Ipa ti obínrin kó nínú ìtàn-àròso ajẹmọ̀-òràn dídá". *Inquiry in African Languages and Literatures*, Ado-Ekiti. 1:1. 1996: 66–77.
- Adébòwálẹ̀, O. "Ìlò Èdè Nínú Ìtàn-àròso Akínlàdẹ̀". *ZOBIAWA: Journal of the Department of Nigerian Languages*, Ondo. 1.1. 1998: 141– 151.
- Adébòwálẹ̀, O. "Àgbékalẹ̀ àti Ìlò Èdè Èébú". Mimeograph, 2012.
- Adẹşọ̀kàn, S. L. "Elements of Modernity in Yorùbá Detective Novels: A Study of Ọ̀kédìjì's *Ká Rìn, Ká Pọ̀*". *Journal of Languages and Linguistic Inquiry*, Katsina. 1.1. 57 – 60. 2010.
- Agyekun, K. "Inventive Language in Contemporary Ghanaian Politics". *Journal of Languages and Politics*. 3:2. 2004: 348–375.
- Akínlàdẹ̀, K. *Ọ̀wọ̀ Tẹ̀ Amòòkùnşikà*, Lagos: Macmillan Nigeria Publishers Ltd. 1971.

- Akínládé, K. *Tal'ó Pa Omọpa*,? Lagos: Macmillan Nigeria Publishers Ltd. 1971.
- Akínládé, K. *Alòsì Olọgo*, Ìkẹjà: Longman Nigeria Ltd. 1974.
- Akínládé, K. *Owó Èjẹ*, Ìbàdàn: Onibonòjé Press. 1976.
- Akínládé, K. *Ajá T'ó N Lépa Èkùn*, Ìkẹjà: Longman Nigeria Ltd. 1979.
- Akínládé, K. *Àgbákò Nílẹ̀ Tètẹ̀*, Ibadan: Evans Brothers Nig. (Pub.) Ltd. 1980.
- Akínládé, K. *Aṣenibánidárò*, Ìbàdàn: Heinemann Educational Books (Nig.) Ltd. 1982.
- Akínládé, K. *Ṣàngbá Fọ̀*, Ìbàdàn: Paperback Publishers. 1985.
- Akínládé, K. *Ta ló Gbin'gi Oró?* Ìbàdàn: Evans Brothers (Nig. Pub.) Ltd. 1986.
- Akínládé, K. *Omọgbẹ̀jà*, Ìbàdàn: Bounty Press Ltd. 2004.
- Akínládé, K. *Gbònnkàà: Èkùn Abijà Wàrà!*, Ìbàdàn: Providence Multi-Publishers. 2006.
- Àrẹ̀mú, A. "Àgbékalẹ̀ àti Èdè Kólá Akínládé, nínú *Aṣenibánidárò* àti *Ajá T'ó N Lépa Èkùn*". B.A. Long Essay, O.A.U, Ilé-Ifẹ̀, Ilé-Ifẹ̀ (Nigeria). 1986.
- Austin, J. L. *How To Do Things with Words*. Oxford: Clarendon Press. 1975.
- Crystal, D. *A Dictionary of Linguistics and Phonetics*. Malden: Blackwell Publishing Co. 2005.
- Finnegan, E. *Language: It's Structure and Use*. Boston: Thomas Wordsworth. 2004.
- Ìlòrì, E. A. "New Trends in Yoruba Crime Novels: A Study of Kólá Akínládé and Oládẹ̀jọ̀ Òkédijí Novels" in *Kusugu Journal of Education*, Katsina. 2.2. 133- 140. December 2012.
- Ìlòrì, E. A. "Lítírẹ̀ṣọ̀ àti Ìbáńisọ̀rọ̀ Ìgbàlódé: Àfihàn rẹ̀ nínú Ìtàn-àròṣọ̀ *Ká Rìn Ká Pọ̀*". *YORUBÁ: Journal of Yorùbá Studies Association of Nigeria*. 8.4.160-177. July 2017.
- Ìṣòlá, A. 'The Detective Novel in Yorùbá' *Department of African Languages and Literatures Seminar Series*, No. 1, Part II Ilé-Ifẹ̀: Qbáfẹ̀mí Awólówò University. 1976–77: 490-508
- Ìṣòlá, A. *The Modern Yorùbá Novel: An Analysis of the Writer's Art*. Ìbàdàn: Heinemann Educational Books (Nigeria) PLC. 1998.
- Matthews, P. H. *Oxford Concise Dictionary of Linguistics*. New York: Oxford University Press. 2007.
- Ògúnṣínà, J. A. *The Development of the Yorùbá Novel: 1930–1975*. Ìbàdàn: Gospel Faith Mission Press. 1992.
- Ògúnṣínà, J. A. *The Sociology of Yorùbá Novel: 1930–1975*. Ìbàdàn: Integrity Publications. 2006.
- Olúfàjọ̀, A. "Ìwá Ọ̀daràn nínú ìtàn-àròṣọ̀ Ọ̀tẹ̀lẹ̀múyẹ̀ Yorùbá", M. A Project. Qbáfẹ̀mí Awólówò University, Ilé-Ifẹ̀ (Nigeria). 1988.
- Òkédijí, Ọ. *Àjà Ló Lẹ̀rù*. Lagos: Learn Africa Plc. 1969.

- Ọ̀kédìjì, O. *Àgbàlagbà Akàn*. Lagos: Longman Nigeria Ltd. 1971.
- Ọ̀kédìjì, O. *Ká Rìn, Ká Pọ̀*. Ikejà: Longman Nigeria PLC, 2007.
- Olúmúyìwá, T. *Oorun Ori Kẹ́kẹ́*. Lagos: The Capstone Publications. 2008.
- Olúmúyìwá, T. *Oko Aga*. Àkure: Montem Paperbacks. 2012.
- Olúmúyìwá, T. *Ìlò Èébú àti Èpẹ̀ Nínú Àwọn Fùmù Yorùbá*. Àkure: Montem Paperbacks. (Ó n bọ̀ lónà).
- Olútóyè, O. “Ipò Èébú Nínú Lítírésọ̀ Yorùbá”. Paper read at the Seminar in Memory of Kárúnwí: University of Lagos. September 24–26, 1987.
- Ọ̀lábodé, A. “Ìbáyému nínú àwọn ìtàn-àròsọ̀ Kọ́lá Akínlàdé” nínú *Sẹ́míná ní irántí J. S. Odùjìnrìn*, ed. Adébàjò, S. Lagos: Odùjìnrìn Publishing Ltd. 371–387. 1989.
- Ọ̀mọ̀yájàwọ̀, *Ìtàn Adégbẹ̀san*. Ikejà: Longman Nig. Ltd. 1961.
- Ọ̀mọ̀yájàwọ̀, *Báyọ̀ Ajómọ̀gbé*. Ikejà: Longman Nig. Ltd. 1963.
- Táiwò, A. “Ká Rìn, Ká Pọ̀: A Novelist’s Perspective of Security” in *YORÙBÁ: Journal of Yorùbá Studies Association of Nigeria*. 7.2 111-138.